

УДК 373.3.091.33-027.22:688.727.9
DOI 10.31654/2663-4302-2020-PP-3-64-70

Киричук І. С.

здобувач СВО "магістр" Національного університету
"Чернігівський колегіум" імені Т. Г. Шевченка

Турчина І. С.

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри дошкільної та початкової освіти
Національного університету "Чернігівський колегіум" імені Т. Г. Шевченка

Лимар Ю. М.

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри дошкільної та початкової освіти
Національного університету "Чернігівський колегіум" імені Т. Г. Шевченка

ПРОФІЛАКТИКА БУЛІНГУ В ШКІЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

У статті обґрунтовано актуальність проблеми, на основі аналізу психолого-педагогічної літератури уточнено сутність поняття "булінг", розкрито особливості, етапи розвитку та ролі учасників булінгу. Автором розкрито структуру цього явища, зосереджено увагу на фізичній та психологічній формі шкільного булінгу. Наведено причини булінгу, ознаки і характеристики його учасників. Окреслено основні показники, що вказують на можливість існування шкільного булінгу в освітньому середовищі сучасного закладу освіти.

У роботі описується підхід до профілактики булінгу серед підлітків з використанням потенціалу вторинного колективу школярів. Булінг у шкільному класі є деструктивним способом реалізації природної потреби підліткового співтовариства у формуванні внутрішньо-групової структури класу, заснованої на принципі домінування. Булінг актуальний для сучасних підлітків, оскільки різко звузився простір соціальної взаємодії підростаючого покоління.

Ключові слова: булінг, агресія, підлітки, вік, колектив, освітнє середовище, профілактика.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Сьогодні в шкільному середовищі проблеми насильства часто стають перешкодою для досягнення мети всебічного розвитку дитини. Школа відіграє важливу роль у створенні умов для здобуття учнями знань у безпечному освітньому середовищі, формуванні безконфліктного спілкування та ненасильницької поведінки. Явище булінгу, на жаль, набуло поширення в сучасній школі, наразі булінг стає все більше соціально небезпечним. Це пов'язано з тим, що він призводить до травмування психіки всіх його учасників і може стати причиною стійких патологічних порушень, різноманітних комплексів, а у вкрай жорсткому варіанті стати причиною виникнення соціально-небезпечних форм поведінки залежного, насильницького чи суїцидального характеру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженнями теми профілактики булінгу в шкільному середовищі займалися науковці: О. Вознюк [1], Т. Єльчанінова [2], О. Корміло [3], Н. Лалак [4], Л. Лушпай [5], С. Панасевич [6] та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Разом з тим подальших наукових розвідок потребує питання впровадження ефективних програм з профілактики булінгу в шкільному середовищі.

Завдання статті: проаналізувати поняття "булінг", охарактеризувати основні напрямки його профілактики в шкільному середовищі.

Виклад основного матеріалу. Поняття "булінг" походить від англійського слова bully, яке означає хуліган, забіяка, людина, яка використовує свою силу і владу, щоб налякати або заподіяти шкоду слабшим людям.

Як зазначає дослідник Л. Лушпай, у психолого-педагогічній науковій літературі під терміном "шкільний булінг" прийнято розуміти сукупність соціальних, психологічних і педагогічних проблем, які пов'язані з процесом тривалого фізичного або психологічного насильства з боку індивіда або групи по відношенню до індивіда, який не здатен себе захистити у певній ситуації. Часто агресивна, насильницька поведінка пов'язана з вибудованою ієрархією міжособистісних взаємин, з прагненням утвердження влади у підлітковому віці [5].

Нам імponує визначення дослідниці Є. Ожиевої: "...булінг, з психологічної точки зору, це умисне, тривале, повторюване, фізичне або психологічне насильство, що не носить характер самозахисту і не санкціоноване нормативно-правовими та моральними актами з боку індивіда або групи, які мають певні переваги (фізичні, психологічні, адміністративні і т. д.) щодо іншого індивіда, і яке відбувається переважно в організованих колективах (школа, робота, армія, вебспільнота) з певною особистою метою (наприклад, бажання заслужити авторитет, самоствердитись, принизити іншого тощо)" [6].

Дослідниця Т. Єльчанинова зазначає, що булінг бере свій початок у підлітковому віці, коли основною сферою діяльності дітей є навчання у школі, а провідною діяльністю є спілкування. В освітньому середовищі він здатен руйнувати безпеку цього середовища і негативним чином позначатися на розвитку особистості, яка навчається, та на побудові стосунків між суб'єктами освітнього процесу [2].

Булінг у шкільному середовищі може виникати як на території школи, так і поза нею. Якщо цькування відбувається на території школи, то, як правило, це відбувається в позаурочний час, у неконтрольованих місцях, наприклад, на перервах або в обідню перерву, а також у момент, коли учні на новий урок переходять з однієї класної кімнати до іншої, тим самим збільшуючи кількість неконтрольованого часу з боку дорослих та стають вразливими для нападу, а також у школах, де всі учні однієї статі [3].

Як показує практика, мотивацією до шкільного булінгу стають заздрість, помста, неприязнь, прагнення відтворити справедливість; боротьба за владу, потреба підпорядкування лідерів, нейтралізації суперника, самоствердження тощо. Соціальна структура булінгу складається з трьох елементів: переслідувача, булера і агресора [4].

До основних характеристик булінгу, за Т. Єльчаниною, можна віднести: регулярність (тривалість та систематичність), навмисну поведінку (фізичне або психологічне насилля), наявність спостерігачів (цілісна ситуація включає в себе кривдника, жертву та спостерігачів), направленість на одну й ту саму людину (психологічно або фізично більш слабку) з метою психологічного або фізичного тиску й послаблення, а також обов'язкове підкріплення цих характеристик агресивністю та негативізмом [2].

Теоретично булінг має дві основні форми прояву (за Н. Лалак):

- фізичний шкільний булінг – це умисні поштовхи, удари, стусани, побої, нанесення інших тілесних ушкоджень, різного виду знущання, образливі жести або дії, пошкодження особистих речей та інші дії з майном (крадіжка, грабіж, ховання особистих речей жертви), фізичні приниження та ін.;

- психологічний шкільний булінг – це насильство, пов'язане з дією на психіку, що завдає дитині психологічного травмування шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно заподіюється емоційна невпевненість жертви [4].

Учені зазначають, що булінг як процес має такі стадії розвитку: початок, розвиток, кульмінацію та завершення. Т. Єльчанинова у своїй роботі описує так звану спіраль булінгу [2]: I. Попередня фаза: констатація відмінності (наприклад, коли дитина сприймається як така, що не відповідає "нормі"); II. Фаза булінгу: зловживання (різноманітні за формою цькування зі сторони кривдника); III. Кульмінація булінгу: ізоляваність жертви (булінг переходить з активної до пасивної форми, коли він є найменш помітним для педагогів); IV. Фаза уявної резистентності до булінгу: тривалий стрес; V. Просунута фаза булінгу: виключення жертви зі спільноти.

У жертв можуть проявлятися різні симптоми: соматична слабкість, підвищена тривожність, репресивність, низька самооцінка, невпевненість у собі. У молодому та зрілому віці вони часто відчують труднощі у встановленні близьких контактів з іншими людьми [2].

Аналізуючи явище булінгу, варто чітко відрізнити його від звичайного конфлікту між однолітками. У конфлікті між однолітками спостерігається рівномірне розподілення сили, почуття відповідальності за наслідки, він виникає нерегулярно з метою щось змінити у стосунках. Тоді як у булінгу сили розподілені нерівномірно, дії повторюються та мають цілеспрямований, свідомий, без докорів сумління, характер, за поведінкою кривдника стоїть бажання влади чи отримання задоволення, вирішення проблеми учасниками не передбачається. Отже, відмінною рисою булінгу від простого конфлікту є нерівність сили та влади, тривалість та систематичність дій, що навмисно приводять жертву в стан, у якому вона не здатна ефективно захищатися від негативних дій [2].

Процес булінгу не може припинитися сам по собі, він потребує втручання й роботи з ним. Як наслідок булінгу ми можемо спостерігати збільшення кількості суїцидів серед дітей-жертв, які не витримали психологічного тиску або його відбиття на емоційному і соціальному розвитку, здоров'ї дитини. Отримані в шкільному віці психологічні травми можуть обернутися цілком серйозними дорослими проблемами. Тому необхідно проводити вчасну профілактику булінгу в шкільному середовищі [2].

У роботі зі шкільним булінгом психолого-педагогічна робота повинна проводитися паралельно на декількох рівнях: загальношкільному, на рівні групи (класу) та індивідуальному (робота з агресорами та жертвами). Потрібно залучати до роботи зі шкільним булінгом батьків, громадські та релігійні організації, правоохоронні органи, громаду [5].

Зараз у багатьох країнах діють антибулінгові програми. Ці програми мають певні особливі риси, пов'язані особливостями країни, проте всі вони мають і спільні ознаки, а саме:

- регулярне опитування учнів про розповсюдженість булінгу;
- обговорення проблеми булінгу в класах, на загальношкільних і батьківських зборах;
- створення самими учнями (за участі і допомоги дорослих) кодексу поведінки;
- посилення спостереження вчителів за дітьми під час перерв, у їдальні, на спортивному майданчику, на шкільному подвір'ї;
- навчання педагогічного колективу стратегіям профілактики булінгу і втручання при його виникненні [5].

У методичних рекомендаціях з профілактики булінгу серед дітей, що пропонуються вітчизняними авторами, використовуються психологічні методики та технології профілактики булінгу. Профілактика булінгу може здійснюватися на кількох рівнях: первинна, вторинна і третинна профілактика. Предметом нашого дослідження є вторинна профілактика булінгу, яка спрямована на усунення впливу виражених чинників виникнення булінгу серед школярів підліткового віку [1].

Ми вважаємо, що основу програми вторинної профілактики булінгу серед школярів підліткового віку складають наступні положення:

- потенціал первинного колективу шкільного класу, що полягає в наступних характеристиках: наявність колективної діяльності, опосередковані просоціальні особистісні якості та риси колективістської взаємодії підлітків, наявність колективістських мотивів та цілей підлітків, ціннісно-орієнтована єдність колективу, емоційно-центровані відношення підлітків до учасників колективу і колективної діяльності може бути реалізовано в профілактиці та корекції булінгу серед школярів підліткового віку;
- етапи вторинної профілактики булінгу, у якій використовується потенціал первинного колективу підлітків, організаційно і змістовно пов'язані зі стадіями розвитку первинного колективу. Взаємозв'язок етапів розвитку первинного колективу школярів підліткового віку та етапів профілактики булінгу показано в табл. 1.

Таблиця 1

Взаємозв'язок стадій розвитку первинного колективу підлітків та етапів профілактики булінгу (за О. Вознюк) [1]

Стадії розвитку первинного колективу	Етапи профілактики булінгу
<p>Стадія 1. Зміст діяльності: висування перед школярами суспільно-цінної мети їх майбутнього життя; визначення близьких і середніх перспектив діяльності колективу; виділення активу, який складається з найбільш зацікавлених та ініціативних школярів. Методи і форми: метод перспективних ліній, колективна дискусія</p>	<p>Етап 1. Зміст діяльності: зміна соціальної структури класу (руйнування булінг-структури) і формування нової соціальної структури класу на основі колективної діяльності, визначення правил поведінки членів колективу. Методи і форми: переорієнтація або заміна лідера класу, активізація лідерських якостей потенційних свідків, диференціація сфер відповідальності між підлітками і розподіл потенційних булерів та соціальних жертв за різними мікроколективами класу, колективна дискусія.</p>
<p>Стадія 2. Зміст діяльності: посилення впливу активу, який не лише підтримує вимоги педагога, але і сам пред'являє їх членам колективу. Колектив переходить до самоврядування, ускладнення діяльності учнів. З'являються відносини творчого співробітництва, взаємонавчання та взаємодопомоги членів колективу. Методи і форми: метод перспективних ліній, колективного впливу, доручення, колективна творча діяльність.</p>	<p>Етап 2. Зміст діяльності: підтримка нової структури групи, нових лідерів, попередження виникнення негативних змін, забезпечення ускладнення різносторонньої колективної діяльності підлітків, зміст якої може варіюватися залежно від пріоритетів освітньої системи школи; включення в діяльність підлітків колективних творчих справ, спрямованих на формування і розвиток спеціальних знань, ставлення та досвіду (дозволяють підліткам попередити булінг щодо себе та інших у різних ситуаціях). Методи і форми: колективна творча діяльність, методи командотворення, рольова гра, драматизація, акція.</p>
<p>Стадія 3. Зміст діяльності: інтенсивне моральне формування особистості в ході колективної діяльності; мета спільної діяльності, її суспільно значущий сенс для більшості школярів набуває спонукального значення, що визначає їх поведінку та взаємодію в колективі; становлення конструктивних гуманістичних взаємодій у колективі. Колективна діяльність стає на даній стадії для членів колективу особистісно значущою, в ході досягнення колективних цілей долаються різного роду перешкоди (власні недоліки, малоцікава діяльність тощо). Методи і форми: самопереконання, змагання, колективна творча діяльність.</p>	<p>Етап 3. Зміст діяльності: зближення формальних і неформальних структур колективу; розвиток взаємодії колективу класу з іншими колективами, що підвищує рівень усвідомленості про єдність первинного колективу, важливості колективістських відносин у ньому, внутрішніх традицій. Здійснення корекції та покращення взаємодії в первинному колективі на основі порівняння з іншими колективами. Методи і форми: колективна творча діяльність, представлення досвіду організації і здійснення колективної діяльності іншим колективам колективний та індивідуальний самоаналіз та самокорекція.</p>

Програма профілактики булінгу в процесі розвитку колективу шкільного класу є компонентом позаурочної діяльності та частиною освітнього процесу. Відповідно до напрямків позаурочної діяльності ця програма відноситься до напрямку "суспільно корисна та проектна діяльність учнів" [1].

У подоланні булінгу також важливо знайти нові підходи до взаємодії з учнями та їхніми батьками. У цьому можуть допомогти різні профілактичні програми

навчання учнів та дорослих (в т. ч. і педагогічних працівників) новим формам поведінки, розвиток стресостійкості особистості, здатної самостійно, ефективно і відповідально будувати своє життя.

Профілактичні програми, призначені для проведення групових занять з учнями та дорослими, можуть містити психотехніки з розвитку комунікативних навичок, профілактики асоціальної поведінки з основами правових знань, а також вправи, спрямовані на допомогу в досягненні позитивних життєвих цілей тощо. Досвід інших країн у подоланні булінгу в освітньому середовищі свідчить про наявність певних успіхів у реалізації тих чи інших антибулінгових програм [3].

С. Панасевич вказує, що профілактика булінгу передбачає роботу за такими напрямками [7]:

- ознайомлення шкільної громади з особливостями поширення масових негативних явищ серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів та загально-прийнятими у світі поняттями;
- формування правосвідомості та правової поведінки учнів, відповідальності за своє життя, розвиток активності, самостійності, творчості учнів, створення умов для реалізації особистості школярів.
- формування у педагогів та батьків навичок ідентифікації насильства як у своїй поведінці, так і в поведінці дітей із метою формування вмінь виокремлювати наявну проблему;
- проведення бесід із підлітками з метою профілактики булінгу, виступи головних спеціалістів у системі профілактичної роботи щодо подолання різноманітних форм агресивної поведінки серед підлітків;
- проведення конкурсів соціальної реклами та інформаційних буклетів із проблем профілактики негативних тенденцій у молодіжному середовищі та соціально-педагогічних тренінгових занять, відеолекторіїв.

Для здійснення превентивної діяльності та вирішення ситуації насильства чи булінгу важливо застосовувати командний підхід (класний керівник, практичний психолог, соціальний педагог, інші спеціалісти за потребою), працювати не лише з дитиною, яка стала жертвою, чи з переслідувачем, але й з усім класом.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, можна зробити висновок, що булінг за своєю природою є складним соціально-психологічним явищем та розглядається як специфічна ситуація, що виникає в групі. У підлітковому віці булінг обумовлений провідною діяльністю – спілкуванням та взаємодією з однолітками, реакцією групування, розподілом ролей, самоствердженням та негативізмом. Проаналізовані позиції дослідників проблеми булінгу в освітньому середовищі дають змогу констатувати, що це явище негативно позначається на психічному розвитку школярів, що відображається на їх емоційній сфері, соціальних контактах, різних видах діяльності, успішності в них. Школа виступає як ресурс і платформа для здійснення антибулінгових заходів, таких як: профілактика здорової поведінки та стосунків між всіма суб'єктами освітнього середовища, регламентація цих стосунків.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку вбачаємо в подальшій розробці та впровадженні ефективних програм з профілактики булінгу, у яких буде враховано досвід існуючих у різних країнах світу програм та національну специфіку.

Література

1. Вознюк О. М. Профілактика булінгу в шкільному середовищі. *Вісник Житомирського інституту післядипломної педагогічної освіти*. 2019. № 1. URL: <http://imso.zippo.net.ua/wp-content/uploads/2019/01/>
2. Ельчанінова Т. М., Підчасов Є. В., Зіза Є. О., Карлашова Л. А., Філіпська І. В. Психологічна підготовка педагогічних працівників до виявлення та профілактики проявів булінгу серед учнівської молоді. *Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Психологія*. Вип. 57. Харків: ХНПУ, 2018. С. 103–118.
3. Кормило О. Явище булінгу в освітньому просторі. *Проблеми гуманітарних наук. Серія "Психологія"*. 2015. Вип. 37. С. 174–187.

4. Лалак Н. В., Майборода І. Е., Пеняк В. С. Булінг в освітньому середовищі сучасного закладу загальної середньої освіти: теоретичний аспект. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія "Педагогіка та психологія"*. 2019. Вип. 1. С. 34–36.

5. Лушпай Л. І. Шкільний булінг як різновид суспільної агресії. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія "Філологічна"*. 2013. Вип. 33. С. 85–89.

6. Ожиёва Е. Н. Буллинг как разновидность насилия: учебн. пособ. Киев: Рута, 2001. 320 с.

7. Панасевич С. В. Методичні рекомендації "Профілактика булінгу як соціального явища у шкільному середовищі". URL: <http://gorodnya.osv.org.ua/metodichni-rekomendacii-profilaktika-bulingu-yak-socialnogo-yavischa-u-shkilnomu-seredovischi-panasevich-svmetodist-psihologichnoi-sluzhbi-gorodnyans/>

References

1. Voznyuk, O. M. (2019). Profilaktyka bulinhu v shkil'nomu seredovyshchi [Prevention of bullying in the school environment]. *Visnyk Zhytomyr'skoho instytutu pislyadyplomnoyi pedahohichnoyi osvity – Bulletin of the Zhytomyr Institute of Postgraduate Pedagogical Education*. 1. URL: <http://imso.zippo.net.ua/wp-content/uploads/2019/01/> [in Ukrainian].

2. Yel'chaninova, T. M., Ziza, Y. O., Karlashova, L. A. & Filip's'ka, I. V. (2018). Psykholohichna pidhotovka pedahohichnykh kadriv do onovlennya ta pidvyshchennya efektyvnosti rozvytku bulinhu sered uchn'ivs'oyi molodi [The teachers' psychological training for finding out and preventing the manifestations of bullying among the student youth] *Visnyk KHNPУ imeni H. S. Skovorody – Bulletin of KhNPU named after GS Skovoroda*. 57. 103–118 [in Ukrainian].

3. Kormylo, O. (2015). Yavyshche bulinhu v osvstnyemu prostori [The phenomenon of bullying in the educational environment]. *Problemy humanitarnykh nauk – Problems of the humanities*. 37. 174–187 [in Ukrainian].

4. Lalak, N. V., Mayboroda, I. E. & Penyak V. S. (2019). Bulinh v seredovyshchi suchasnoho zakladu zahal'noyiseredn'oyi osvity: teoretychny yaspekt [Bullying in the educational environment of a modern institution of general secondary education: a theoretical aspect]. *Naukovyy visnyk Mukachivs'koho universytetu – Scientific Bulletin of Mukachevo State University*. 1. 34–36 [in Ukrainian].

5. Lushpay, L. I. (2013). Shkil'nyy bullinh yak zazvy chay hromads'ka ahresiya [School bullying as a kind of social aggression]. *Naukovi zapysy Natsional'noho universytetu "Ostroz'ka akademiya" – Scientific notes of the National University "Ostroh Academy"*. 33. 85–89 [in Ukrainian].

6. Ozhyeva, E. N. (2001). *Bulinh yak riznovydnist' nasyliya* [Bullying as a form of violence]. Kyev: Ruta [in Ukrainian].

7. Panasevych, S. V. (2019). *Metodychni rekomendatsiyi "Profilaktyka bullinhu yak socialnogo yavischa u shkilnomu seredovischi"* [Methodological recommendations "Prevention of bullying as a social phenomenon in the school environment"]. URL: <http://gorodnya.osv.org.ua/metodichni-rekomendacii-profilaktika-bulingu-yak-socialnogo-yavischa-u-shkilnomu-seredovischi-panasevich-sv-metodist-psihologichnoi-sluzhbi-gorodnyans/> [in Ukrainian].

Kyrychuk I.

The researcher for a Master's degree, Taras Shevchenko "Chernihiv Collegium" National University

Turchyna I.

Candidate of Pedagogic Sciences (Ph. D.), Associate Professor at the Department of Preschool and Primary Education, Taras Shevchenko "Chernihiv Collegium" National University

Lymar Y.

Candidate of Pedagogic Sciences (Ph. D.), Associate Professor
at the Department of Preschool and Primary Education,
Taras Shevchenko "Chernihiv Collegium" National University

PREVENTION OF BULLYING IN THE SCHOOL ENVIRONMENT

The article revised the urgency of the problem, on the basis of the analysis of psychological and pedagogical literature, clarified the daylight of understanding "bullying", the list of special features, and this development and participation in bullying. The author has revealed the structure of the whole apparition, the respect for the physical and psychological forms of the bullying is patented. Indicated reasons for bullying, signs and characteristics of the participant. The main indicators are condescended, scho to insist on the possibility of granting a shool in the blessed middle of the present blessing of blessing.

The robot will describe the pre-prophylaxis against bullying in the middle of the future with the potential of the secondary school staff. Bullying in the school class e in a destructive way of realizing the natural consumption of the consumer goods in the form of the internal – group structure of the class, based on the principle of dominance. Bullying is relevant for the current weekly, so like a quick ringing sound of the social interaction between the generational generation.

Key words: bullying, aggression, teenagers, collective, sanctuary middle, prevention.